

مرکز جهانی علوم اسلامی
جمهوری اسلامی ایران - قم - ۱۳۵۸

مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی

«بررسی اعراب آیه ۷۱ تا ۹۱ سوره بقره در مجمع البیان»

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته فقه و معارف اسلامی

نگارش: محمد تقی جوادی

استاد راهنما؛ حجة الاسلام و المسلمین آقای حسن شکوری

استاد مشاور؛ حجة الاسلام و المسلمین آقای امیر امینی

اسفند ۱۳۸۴

کتابخانه جامع مرکز جهانی علوم اسلامی
شماره ثبت: ۴۶۶
تاریخ ثبت:

□ مسئولیت مطالب مندرج در این پایان نامه به عهده نویسنده می باشد.

□ هر گونه استفاده از این پایان نامه با ذکر منبع ، بلاشکال است و نشر آن

در داخل کشور منوط به اخذ مجوز از مرکز جهانی علوم اسلامی است.

الله أكبر
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على سيدنا محمد وآله
الطيبين الطاهرين الأئمة المعصومين
عليهم السلام أجمعين
اللهم صل على محمد عبدك
والمسلمين أمتك
وآل محمد الطيبين الطاهرين
الأئمة المعصومين
عليهم السلام أجمعين
اللهم صل على محمد عبدك
والمسلمين أمتك
وآل محمد الطيبين الطاهرين
الأئمة المعصومين
عليهم السلام أجمعين

تقدیم به

ساحت مقدس رسول گرامی اسلام حضرت محمد بن عبدالله (ص) و اہلبیت
(ع) پاکش و جمیع شہدا و علمای اسلام بالاخص امین الاسلام طبرسی (قدس سرہ)
کہ با خون و قلم خود اسلام ناب محمدی را از بلیات روزگار مصون نگہداشته‌اند.

تشکر و قدردانی

بر خود لازم می‌دانم که در این مورد از راهنمایی‌ها و ارشادات استاد گرامی راهنما حضرت حجة الاسلام و المسلمین آقای حسن شکوری دامت برکاته، استاد محترم مشاور حضرت حجة الاسلام و المسلمین آقای امیر امینی دامت برکاته و مسئولین محترم گروه ادبیات مدرسه فقه و معارف اسلامی صمیمانه تشکر و قدردانی نموده برای همه آنها از درگاه خداوند متعال سلامتی و توفیقات روز افزون مسئلت می‌نمایم.

چکیده

موضوع این تحقیق «بررسی اعراب آیه ۷۱ تا ۹۱ سوره بقره در مجمع البیان» می‌باشد، در حقیقت منظور از این تحقیق بررسی نظر شریف مرحوم طبرسی (قدس سره) در رابطه با اعراب قرآن است که نظر ایشان تا چه اندازه با قواعد مشهور نحو سازگاری دارد، برای رسیدن به این هدف، اول عبارت مجمع البیان آورده شده است سپس بلافاصله ترجمه و توضیح عبارت ذکر گردیده است و بعد از آن اقوال علماء در رابطه با اعراب واژه مورد نظر، و بررسی و ارزیابی اقوال پرداخته شده است، و در مرحله آخر نتیجه‌ی ارزیابی - که کدام قول درست است و نظر صاحب مجمع البیان مطابق با قواعد نحو است یا خیر - آورده شده است.

این رساله مشتمل بر یک مقدمه، پیشگفتار، سه فصل و یک خاتمه می‌باشد، که فصل بندی آن بر اساس حجم بحث صورت گرفته است؛ چون غیر از این برای فصل بندی ملاک خاصی وجود نداشت.

مقدمه این رساله، مشتمل بر موضوع تحقیق، سابقه و ضرورت انجام تحقیق، فرضیه‌ها، هدفها، جنبه جدید و نوآوری تحقیق، روش تحقیق، روش و ابزار گردآوری اطلاعات و معرفی اجمالی امین الدین طبرسی و مجمع البیان می‌باشد.

در پیشگفتار، به معنای اعراب از نظر لغت و اصطلاح؛ همچنین معنای نحو از نظر لغت و اصطلاح، تاریخ نحو و مذاهب آن پرداخته شده و مجموعاً برای نحو هفت مذهب با ذکر اسامی علمای شان بیان گردیده است.

فصل اول: مشتمل بر آیات هفتاد یک تا هشتاد است که در آیه هفتاد و یک از واژه‌های: تثیر الارض، مسلمة، لاشية فیها، الآن و ماکادوا یفعلون؛ و آیه هفتاد و چهار از واژه‌ی: أو اشد؛ و در آیه هفتاد و پنج از واژه‌ی: أفتطمعون؛ و در آیه هفتاد و هشت از واژه‌های: و منهم امیون، إلا امانی و إن هم إلا یظنون؛ و در آیه هفتاد و نه از واژه‌ی: فویل للذین، بحث شده است.

فصل دوم: مشتمل بر آیات هشتاد تا هشتاد و پنج است، که در آیهی هشتاد از واژه‌های: *إلا أياماً، أتخذتم و أم تقولون؛* و در آیهی هشتاد و یک واژه‌های: *بلی و هم فیها خالدون؛* و در آیهی هشتاد و سه واژه‌های: *لاتعبدون، و بالوالدین احساناً و إلا قلیلاً منکم،* مورد بحث و بررسی قرار گرفته‌اند.

فصل سوم: مشتمل بر آیات هشتاد و پنج تا نود و یک است، که در آیهی هشتاد و پنج واژه‌های: *ثم أنتم هؤلاء، تظاهرون، و هو محرّم علیکم اخراجهم؛* و در آیهی هشتاد و هشت، از واژه‌ی: *فقلیلاً ما یؤمنون؛* و در آیهی هشتاد و نه، از واژه‌های: *مصدق، قبل و جواب «لما جائهم کتاب من عند الله»؛* و در آیهی نود واژه‌های: *بشما، أن یکفروا، بغیاً و أن ینزل الله از لحاظ اعراب* مورد بحث قرار گرفته‌اند.
و در خاتمه نتایج و دستاوردها ذکر شده است.

صفحه	فهرست مطالب	عنوان
*.....		تقديم
*.....		تشکر و قدردانی
*.....		چکیده
*.....		فهرست مطالب

مقدمه: طرح تحقیق

۱.....		أ) موضوع تحقیق:
۱.....		ب) سابقه و ضرورت انجام تحقیق
۲.....		ج) فرضیه‌ها
۲.....		د) هدفها
۲.....		ه) جنبه جدید بودن و نوآوری تحقیق
۳.....		و) روش انجام تحقیق
۳.....		ز) روش و ابزار گردآوری اطلاعات
۳.....		ح) معرفی اجمالی امین الدین طبرسی و مجمع البیان
۳.....		امین الاسلام طبرسی (متولد ۴۶۸، متوفی ۵۴۸ هـ.ق):
۴.....		مجمع البیان و جایگاه آن:
۴.....		آراء دانشمندان اهل سنت
۴.....		۱- گفتار مفتی اعظم
۵.....		۲- گفتار ذهبی
۶.....		پیشگفتار:

۶.....	معنای اعراب
۷.....	معنای نحو
۷.....	تاریخ نحو
۸.....	مذاهب نحو

فصل اول: آیات هفتاد و یک تا هشتاد

۱۱.....	آیه‌ی هفتاد و یکم:
۱۱.....	شأن نزول آیه
۱۲.....	واژه اول: تثیر الارض
۱۲.....	اقوال و وجوه اعراب «تثیر الارض»
۱۴.....	بررسی وجوه مرفوع بودن تثیر الارض:
۱۹.....	بررسی وجوه منصوب بودن «تثیر الارض»
۲۱.....	نتیجه گیری
۲۱.....	واژه دوم: مسلمة
۲۱.....	اقوال در مسئله
۲۲.....	ارزیابی اقوال و نتیجه گیری
۲۲.....	واژه سوم: لاشیه
۲۲.....	بررسی وجوه مرفوع آن
۲۳.....	ارزیابی و نتیجه گیری
۲۳.....	واژه چهارم: الآن
۲۵.....	أ) اعراب و بناء:
۲۶.....	اقوال در علت بناء
۲۸.....	نتیجه گیری

صفحه	فهرست مطالب	عنوان
۲۸	واژه پنجم: و ما کادوا يفعلون
۲۹	معنای «کاد» و دخول «أن» بر خبر آن
۳۰	خلاصه
۳۰	نتیجه گیری
۳۱	آیه هفتاد و چهار
۳۱	واژه اشدّ قسوه
۳۲	اقوال در مسئله
۳۳	بررسی وجوه مرفوع بودن اشدّ
۳۵	بررسی وجوه مجرور بودن آن
۳۶	خلاصه
۳۶	نتیجه گیری
۳۸	آیه هفتاد و پنج:
۳۸	واژه أفتطمعون
۳۹	ارزیابی دیدگاه مرحوم طبرسی و اقوال دیگران
۴۰	نتیجه گیری
۴۱	آیه هفتاد و هشتم
۴۱	واژه اول: و منهم امیون
۴۳	بررسی وجوه مرفوع بودن امیون
۴۴	ادله اثبات وجه سوم و ردّ وجه دوم
۴۶	بررسی ادله وجه اول و مقایسه آن با وجه سوم
۴۹	جواب از گفتار کوفیین
۵۱	خلاصه
۵۲	واژه دوم: ألّا امانی

صفحه	فهرست مطالب	عنوان
۵۳	مستثنای منقطع بودن إلا امانی و اعراب آن
۵۳	اقسام مستثنای منقطع
۵۴	نتیجه‌گیری
۵۵	واژه‌ی سوم: إن هم ألا یظنون
۵۵	بررسی عمل إن
۵۷	خلاصه و نتیجه‌گیری
۵۸	آیه‌ی هفتاد و نهم
۵۸	واژه: فویل للذین
۶۱	اقوال در مسئله
۶۱	معنای ویل
۶۲	بررسی نظر مرحوم طبرسی
۶۵	خلاصه
۶۶	نتیجه‌گیری

فصل دوم: آیات هشتاد تا هشتاد و پنج

۶۸	آیه‌ی هشتاد
۶۸	واژه‌ی اول: إلی ایاماً
۶۸	بررسی نظر مرحوم طبرسی در اعراب (إلی ایاماً)
۶۹	عامل در مستثنای مفرغ
۷۱	خلاصه و نتیجه‌گیری
۷۲	واژه دوم و سوم: أتخذتم و أم تقولون
۷۲	بررسی نظر مرحوم طبرسی
۷۳	اقسام أم
۷۵	بررسی أم در آیه مورد نظر

عنوان	فهرست مطالب	صفحه
نتیجه گیری		۷۷
آیهی هشتاد و یک		۷۹
واژه اول: بلی		۷۹
بررسی دیدگاه مرحوم طبرسی در باره واژه «بلی»		۸۰
واژه دوم: هم فیها خالدون		۸۲
ترجمه و تشریح عبارت مجمع البیان		۸۲
اقوال در مسأله		۸۳
بررسی نظر مرحوم طبرسی		۸۳
بررسی و ارزیابی اقوال		۸۵
خلاصه		۸۷
نتیجه گیری		۸۷
آیهی هشتاد و سه		۸۸
واژهی اول: لاتعبدون		۸۸
اقوال در مسئله و وجوه آنها		۹۱
بررسی و ارزیابی وجوه نصب لاتعبدون		۹۳
بررسی وجوه قول دوم در اعراب لاتعبدون		۹۹
واژهی دوم: و بالوالدین إحسانا		۱۰۱
اقوال در متعلق بالوالدین و بررسی آنها		۱۰۲
تقدم معمول مصدر بر آن		۱۰۲
حذف عامل مفعول مطلق تأکیدی		۱۰۵
واژهی سوم: ثم تولیتم إلا قلیلاً منکم		۱۰۹
اقوال در عامل نصب مستثنی		۱۱۰
خلاصه و نتیجه گیری		۱۱۳

فصل سوم: آیات هشتاد و پنج تا نود و یک

آیه‌ی هشتاد و پنج	۱۱۵
واژه اول: ثم أنتم هؤلاء	۱۱۵
اقوال در مسئله	۱۱۶
ارزیابی اقوال	۱۱۸
استعمال اسم اشاره در معنای اسم موصول	۱۲۰
نتیجه‌گیری	۱۲۶
واژه دوم: تظاهرون علیهم	۱۲۷
قول به منصوب بودن آن بنا بر حال	۱۲۷
ارزیابی	۱۲۸
واژه سوم: و هو محرّم علیکم اخراجهم	۱۲۹
اقوال در مسئله	۱۳۰
بررسی و ارزیابی اقوال	۱۳۱
خلاصه	۱۳۷
نتیجه‌گیری	۱۳۸
آیه‌ی هشتاد و هشت	۱۴۰
واژه مورد بحث: فقلیلاً ما یؤمنون	۱۴۰
اقوال در نصب قلیلاً	۱۴۱
بررسی و ارزیابی اقوال	۱۴۳
نتیجه‌گیری	۱۴۸
آیه‌ی هشتاد و نه	۱۵۰
واژه‌ی اول: مصلّق	۱۵۰
بررسی نظر مرحوم طبرسی	۱۵۱

صفحه	فهرست مطالب	عنوان
۱۵۱	واژه‌ی دوم: قبل
۱۵۲	بررسی نظر مرحوم طبرسی
۱۵۴	واژه‌ی سوم: جواب (لَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ)
۱۵۵	اقوال در مسأله
۱۵۶	بررسی و ارزیابی اقوال
۱۵۹	خلاصه بحث در جواب «لَمَّا»
۱۵۹	نتیجه‌گیری
۱۶۰	آیه‌ی نود
۱۶۰	واژه اول: بئسما
۱۶۳	اقوال در «ما»ی «بئسما و نعما»
۱۶۵	بررسی اقوال
۱۶۹	خلاصه بحث
۱۷۰	واژه دوم: أَنْ يَكْفُرُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ
۱۷۱	اقوال در واژه دوم
۱۷۱	بررسی و ارزیابی اقوال
۱۷۲	خلاصه
۱۷۲	واژه سوم: بَغِيًّا
۱۷۲	وجوه نصب «بغياً»
۱۷۳	بررسی و ارزیابی این وجوه
۱۷۵	نتیجه‌گیری
۱۷۵	واژه‌ی چهارم: أَنْ يَنْزَلَ
۱۷۶	اقوال در مسأله
۱۷۶	بررسی و ارزیابی اقوال
۱۷۹	خلاصه

صفحه

فهرست مطالب

عنوان

۱۷۹ نتیجه گیری

۱۸۱ خاتمه: نتایج و دستاوردها

۱۸۳ کتابنامه

مقدمه: طرح تحقیق

(أ) موضوع تحقیق:

﴿قُلْ هُوَ لِلَّذِينَ آمَنُوا هُدًى وَ شِفَاءً﴾ (فصلت/۴۴)

حصول هدایت و شفا از قرآن کریم متوقف بر فهم آن است، و فهم معانی و مفاهیم ارزنده آن، بدون فهم قواعد ادبی که حاکم بر عبارت و متن آن است میسر نمی‌باشد و کتاب معتبری که همین هدف را دنبال کند تفسیر شریف مجمع البیان می‌باشد، لذا موضوع این رساله بررسی اعراب آیات ۷۱ تا ۹۱ سوره بقره در مجمع البیان می‌باشد، یعنی در این پایان نامه نظر مرحوم طبرسی در رابطه با اعراب آیات مذکوره بررسی و تحقیق شده است.

(ب) سابقه و ضرورت انجام تحقیق

خداوند متعال جهت سعادت بشری، انبیا و شرایع را فرستاد و نبی مکرم اسلام (ص) را بعنوان خاتم النبیین و قرآن مجید را بعنوان آخرین کتاب آسمانی ارسال کرد. پیامبر گرامی اسلام (ص) سعادت بشر و نجات از گمراهی را در گرو تمسک به قرآن و اهل بیت (ع) قرار داد. ما وقتی می‌توانیم بر قرآن عمل کنیم که آن را بفهمیم که فهم آن به لحاظ لسان عربی‌اش متوقف بر دانستن اعراب آن می‌باشد و از سوی دیگر تفسیر مجمع البیان یکی از کتب شیعی معتبر می‌باشد که با تحقیق اعراب قرآن بر اساس آن با توجه به قواعد ادبی، فهم قرآن آسان و باعث عرضه شدن این کتاب ارزشمند به جوامع علمی از حیث ادبی می‌باشد که تا بحال کسی بررسی نظر مرحوم طبرسی در اعراب قرآن که ما به آن پرداخته‌ایم کار نکرده است.

ج) فرضیه‌ها

- ۱- مرحوم طبرسی در بحث اعراب بیشتر به بیان و تأیید نظرات علمای نحو از جمله: زجاج، ابوعلی، اخفش و... اکتفا کرده‌اند؛
- ۲- اکثر نظرات صاحب تفسیر مطابق با قواعد مشهور نحو می‌باشد؛
- ۳- مرحوم طبرسی تفسیر شریف مجمع البیان را بر اساس تبیان تألیف نموده است؛
- ۴- نظر ایشان در اعراب قرآن در اغلب موارد در تفسیر مجمع البیان و جوامع الجامع یکی می‌باشد؛
- ۵- در کلماتی که وجوه اعراب متعددی وجود دارد و بر اساس هر ترکیب معنای آیه تغییر می‌کند، ایشان نیز طبق هر ترکیب آیه را معنی کرده‌اند.

د) هدفها

- ۱- آگاهی از نظرات مرحوم امین الدین طبرسی در زمینه اعراب و ترکیب آیات؛
- ۲- کشف تفاوتها و تطابقهای نظرات ترکیبی ایشان با سایر علماء و قواعد نحوی؛
- ۳- معرفی کتاب شریف مجمع البیان به جوامع علمی؛
- ۴- فهم مفاهیم و معانی آیات قرآنی از راه ترکیب آنها.

ه) جنبه جدید بودن و نوآوری تحقیق

اگرچه بحث از اصل اعراب قرآن کریم بحث جدیدی نیست، ولی بررسی و تحقیق اعراب قرآن در مجمع البیان و تطبیق نظرات مرحوم طبرسی بر قواعد نحو و بررسی ابتکارات ایشان در اعراب قرآن بحث جدید و نو می‌باشد.

و) روش انجام تحقیق

در این پژوهش از روش کتابخانه‌ای استفاده شده است.

ز) روش و ابزار گردآوری اطلاعات

مطالعه از متون و منابع تفسیری، لغوی و ادبی مربوط به موضوع پایان نامه، سپس فیش برداری و در آخر تدوین پایان نامه بر اساس روش مربوطه.

ح) معرفی اجمالی امین الدین طبرسی و مجمع البیان

امین الاسلام طبرسی (متولد ۴۶۸، متوفی ۵۴۸ ه. ق.):

مؤلف بزرگ و پرکار، امین الاسلام ابوعلی فضل بن حسن فضل طبرسی، متولد ۴۶۸، متوفی ۵۴۸ ه. ق.، از اعلام و بزرگان قرن ششم هجری و یکی از مفسران نامدار و مشهور شیعه، در تمام قرون و اعصار می‌باشد. طبرسی از یک خانواده بزرگ علمی و روحانی برخاسته است که اصلاً اهل «تفرش» بوده‌اند، سپس به خراسان هجرت نموده‌اند و کلمه «طبرس» در اصل همان «تفرش» بوده است. این مفسر عالیقدر در مشهد سکونت می‌ورزیدند، در اواخر عمر، راهی سبزوار شده و در همانجا فوت کرد و جنازه او را به مشهد مقدس انتقال داده و در محل کنونی خیابان طبرسی (که قبلاً قبرستان بوده است، و اکنون به نام آن دانشمند نامیده شده است) دفن می‌کنند.

امین الاسلام طبرسی، از علوم متنوع زمان خویش، مانند فقه، کلام، سیره و تاریخ و تفسیر برخوردار و کاملاً بهره‌مند بوده است و در همه این عناوین، کتاب و رساله، یا کتابهایی نوشته است، ولی شهرت جهانی و اعتبار علمی او، با تفسیر و علوم قرآنی، به ویژه مجمع البیان و جوامع الجامع می‌باشد. آنچنانکه از تألیفات تفسیری او استفاده می‌شود، او در ادب و لغت شناسی، استاد و صاحب نظر بوده است و عبارات عربی را در نهایت جزالت و فصاحت، و در عین حال اختصار

می‌نوشته و علاقه خاصی به لطایف ادبی داشته است و همین نکته سنجی و ادب دوستی او را به نوشتن «الکاف الشاف» در لطایف ادبی کشف علامه زمخشری کشانده است، لطایفی که تفسیر مجمع البیان به هنگام تألیف عاری از آنها بوده است.

مجمع البیان و جایگاه آن:

در بین مجموع تفاسیری که از سوی شیعه پیرامون قرآن کریم نگارش یافته است، مجمع البیان از یک منزلت خاص و جایگاه رفیعی برخوردار است. این امر مرهون سهل التناول بودن و ترتیب تألیفی آن می‌باشد. مجمع البیان به اتفاق آراء شیعه و اهل سنت، در جامعیت، اتقان و استحکام مطالب، بی‌نظیر بودن ترتیب و تنظیم آنها و تنسيق ابواب و روش تفسیر و تبیین مفاهیم آیات شریفه، منزلت خاص و جایگاه ویژه‌ای دارد که بر ارباب معرفت و بصیرت پوشیده نیست. اینک تعدادی از آراء و نظرات دانشمندان را در تأیید سخن فوق می‌آوریم.

آراء دانشمندان اهل سنت

مقدم بر آراء و نظرات خواص امامیه، آراء چند تن از بزرگان و معاریف اهل سنت را که هرکدام در زمینه تفسیر و علوم قرآن صاحب نظر و دارای اثر هستند، می‌آوریم و سپس به نقل نظر یکی از صاحب نظران شیعه می‌پردازیم.

۱- گفتار مفتی اعظم

شیخ عبدالمجید سلیم، مفتی دیار مصر و رئیس اسبق دانشگاه اسلامی الازهر، در این باره می‌گوید: «مجمع البیان کتابی است گرانسنگ، سرشار از دانش و معرفت و آکنده از فواید و معانی با ترتیب نیکو و شایسته. اگر بگویم این تفسیر

۱- دکتر بخشایشی، طبقات مفسران شیعه، (قم: نوید اسلام، چاپ اول، ۱۳۷۲)، ج ۲، صص ۱۴۲-۱۴۱.

سرآمد تمام تفاسیر قرآن و مرجع دانشها و مباحث قرآنی است، مبالغه و گراف نگفته‌ام و راه خطا نیموده‌ام^۱.

۲- گفتار ذهبی

ذهبی، صاحب «التفسیر و المفسرون» پس از بررسی جوانب مختلف تفسیر مجمع البیان، و پس از نقل مقدمات و اهداف و اغراض مؤلف که بخش وسیعی از کتاب او را اشغال نموده، اظهار می‌دارد:

«حق این است که تفسیر طبرسی - گذشته از انگیزه‌های اعتقادی و اعتزالی که در لابلاهی صفحات خود جا داده است - کتاب بسیار بزرگ در موضوع خود می‌باشد و کاملاً می‌رساند که نویسنده آن تبخر کاملی در فنون مختلف از علم و معرفت داشته است، و مجمع البیان همانگونه که نویسنده‌اش اظهار می‌دارد، ترتیب خوب و زیبایی دارد و در هر موردی که وارد بحث شده است، در قرائت، لغت، وجوه اعراب، شرح معانی، شأن نزول، بیان ارتباط آیات و... به خوبی از عهده‌اش بیرون آمده است. او در تشیع خود نیز غلو و افراط ندارد.» و در پایان می‌افزاید: «این تفسیر حسن ترتیب و زیبایی تهذیب و دقت تعلیل و قوت و نیرومندی حجت و برهان را در بر دارد...»^۲

آراء و نظرات اهل فضل و کمال از امامیه، پیرامون مجمع البیان فوق العاده زیاد و فراوان است، که در اینجا فقط به نقل نظر شریف محدث نوری اکتفا می‌کنیم که در وصف مجمع البیان چنین فرموده است: «تفسیری است که مفسران جهت استفاده و بهره برداری در آستان آن اعتکاف ورزیده‌اند.»^۳

۱- همان، ص ۱۲۲.

۲- دکتر محمد حسین ذهبی، التفسیر و المفسرون، (بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم، ۱۳۹۶ هـ).

۳- ق، ج ۲، ص ۱۴۴.

۴- طبقات مفسران شیعه، ج ۲، ص ۱۳۵.